

LITERATURA MEDIEVAL

Volume IV

ACTAS DO IV CONGRESSO

DA

ASSOCIAÇÃO HISPÂNICA DE LITERATURA MEDIEVAL

(Lisboa, 1-5 Outubro 1991)

Organização de

AIRES A. NASCIMENTO

e

CRISTINA ALMEIDA RIBEIRO

EDIÇÕES COSMOS

Lisboa
1993

© 1993, EDIÇÕES COSMOS e ASSOCIAÇÃO HISPÂNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL

Reservados todos os direitos
de acordo com a legislação em vigor

Capa

Concepção: Henrique Cayatte
Impressão: Litografia Amorim

Composição e Impressão: EDIÇÕES COSMOS

1ª edição: Maio de 1993
Depósito Legal: 63841/93
ISBN: 972-8081-07-3

Difusão

LIVRARIA ARCO-ÍRIS

Av. Júlio Dinis, 6-A Lojas 23 e 30 — P 1000 Lisboa
Telefones: 795 51 40 (6 linhas)
Fax: 796 97 13 • Telex: 62393 VERSUS-P

Distribuição

EDIÇÕES COSMÓS

Rua da Emenda, 111-1º — 1200 Lisboa
Telefones: 342 20 50 • 346 82 01
Fax: 347 82 55

De la Lògica d'un Final Aparentment Il·Lògic: a Propòsit del Desenllaç del *Tirant lo Blanc*

Rafael Alemany
Universitat d'Alacant

El 20 de novembre de 1490 es publica a València el *Tirant lo Blanc*, escrit, molt probablement, entre 1460 i 1465 pel cavaller valencià Joanot Martorell, qui en reivindica l'autoria exclusiva (Martorell 1979, 114; Hauf 1990b, XIII-XXII; Riquer 1990b, 72-94; Villalmanzo 1991). Es tracta d'un exponent de la narrativa cavalleresca — *lato sensu* —, on, tanmateix, les característiques del gènere assoleixen una configuració tan novedosa que fan de l'obra un producte superador dels diversos antecedents de la tradició en què, al capdavant, s'insereix (Cervantes 1977, I, 122-123; Riquer 1990b, 70-71; Alonso 1951; Vargas Llosa 1969).

Entre els elements que doten la narració d'una originalitat palesa, destaca el peculiaríssim desenllaç, on, al costat de solucions pròpies del gènere i de la lògica particular d'aquest relat, s'hi donen altres de més inesperades, les quals, ensems que alteren bruscament les expectatives del receptor, esdevenen una mena de *contrafacta* dels models canònics cavallerescs, amb les importantíssimes repercussions estètico-conceptuals que se'n deriven.

Als preliminars de la narració — la dedicatòria al príncep don Ferrando de Portugal (Riquer 1990b, 8-17; Cátedra 1988) i el pròleg — (pp. 111-116)¹, l'autor declara que l'objectiu que el mena a escriure el *Tirant* va ser el de construir una història exemplar destinada a la rehabilitació i estímul de l'orde de cavalleria (Beltran 1983, 15-32) que, llavors, ell ja percebia en decliu (veg., especialment, p. 116). Una finalitat, doncs, ben coherent amb els pressupòsits de classe de Martorell, que, com a cavaller, se sent amb el deure de proposar i difondre models vàlids per a la regeneració del seu estament: «com jo sia per mon orde obligat manifestar los actes virtuosos dels cavallers passats» (p. 113).

A partir d'aquest objectiu, l'autor basteix una narració al voltant de dos eixos estructurals: el procés biogràfic d'un personatge exemplar, que, formit de l'ideari cavalleresc lul·lià (Llull 1988; Soler 1989), arriba a ser proclamat cèsar i hereu de l'imperi grec, i, per altra banda, el motiu històric de Constantinoble i els turcs. Ambdós eixos s'imbriquen solidàriament mercè a l'habilitat de l'autor, que fa coincidir el punt culminant de la biografia de Tirant amb la desitjada derrota turca de què ell mateix és artífex. Es així com Martorell aconsegueix no sols construir un paradigma cavalleresc a imitar, sinó infondre alè a una cavalleria decadent, mitjançant l'exercici catàrtic de resoldre favorablement, en la ficció literària (Riquer 1990a, 28; Hauf 1990a), un conflicte que, històricament, s'havia saldat, de forma ben contrària, amb la caiguda de Constantinoble el 29 de maig de 1453, sis anys abans de la iniciació del *Tirant*.

Però aquest ús de la literatura com a eina superadora de la realitat és quelcom ben freqüent que no pot sobtar-nos. Les sorpreses comencen a produir-se a partir del cap. 467, quan el protagonista, a punt d'entrar triomfalment a Constantinoble, «preslo passejant tan gran mal de costat» (p. 1146) que es va morir. Des d'aquest instant se succeeixen, a un ritme vertiginós, un seguit d'esdeveniments nefasts que anul·len les expectatives de final feliç que, fins llavors, la lògica del relat permetia presagiar. Així doncs, no sols mor Tirant, sinó també el vell Emperador (c. 477) i la princesa Carmesina (c. 478), incapaços de superar el dolor en què els ha sumit la desaparició del primer.

Aquesta magna tragèdia no sembla tenir sentit des de la perspectiva de la lògica més elemental del relat². Tan sols el recurs a una capritxosa acció de la fortuna podia justificar un

desenllaç tan luctuós i, per això, l'autor se'n fa ressò en dues ocasions situades estratègicament al text: una, només començar el c. 467 (p. 1145) en què Tirant emmalalteix; l'altra, al principi del c. 479 (p. 1170), immediatament després de la mort de Carmesina. Ambdós passatges confereixen a la narració un accent força sermonari i moralitzador, molt en consonància amb la més pura tradició medieval del *vanitas vanitatum*.

Però la novel·la no es clou ací. Existeix un segon temps del desenllaç de la història. Morts Tirant, l'Emperador i Carmesina, tan sols un personatge es presenta com a legítim successor imperial: la impúdica i lasciva Emperadriu³, que, des de temps enrere, apaigava la seua passió tardorol mitjançant els amors adulterins — a més d'incestuosos *in pectore* — amb el jove escuder Hipòlit.

Així les coses, un comprensible temor s'apodera de les gents de Tirant: la possibilitat de, com a forasters occidentals que al capdavant són, quedar sense participació en el nou i prometedor *status quo* de l'imperi, que, justament, ells han possibilitat sota la direcció de Tirant. Es per això que s'apressen a consensuar una fórmula que garanteix la perpetuació de la seua influència polític-militar i aquesta no és altra sinó la de propiciar el matrimoni d'un d'ells, precisament Hipòlit, amb l'Emperadriu. Una habilitíssima solució que, malgrat la considerable diferència d'edat entre tots dos, cap no podrà rebutjar per un parell de raons: una d'ordre legal, puix que Hipòlit havia estat instituït, testamentàriament, hereu de Tirant (c. 469, p. 1149); l'altra, d'ordre molt diferent, «atesa l'amistat antiga que tots sabem que Hipòlit té amb l'Emperadriu» (c. 480, p. 1174). Es així com arriba a celebrar-se la boda, d'acord amb els desitjos i presagis del poc escrupulós escuder, «car de continent que Tirant fos mort, llevà son compte que ell seria emperador, molt més après la mort de l'Emperador e de sa filla, car tenia confiança de la molta amor que l'Emperadriu li portava, que, tota vergonya a part posada, lo pendria per marit» (c. 479, p. 1171).

Aquesta immoral parella, síntesi de libidinositat senil, d'arribisme i d'interés material, corona, paradoxalment i grotesca, les apoteòsiques gestes de Tirant, des del mateix instant que assumeix la màxima representació institucional d'un imperi grec definitivament cristià, en pau i lliure de l'amenaça turca. Un desenllaç d'aquestes característiques no deixa de ser una impertinència, si més no, des de la perspectiva dels pressupòsits exemplaritzants declarats per Martorell als textos preliminars de l'obra, tan coherents, alhora, amb el corpus doctrinal lul·lià d'on parteix la formació cavalleresca de Tirant. ¿Serà possible trobar alguna lògica a tan desconcertant final que no altere la coherència significativa global de l'obra, o, per contra, caldrà recórrer a la hipotètica coautoria de Martí Joan de Galba? Certament, el colofó de l'edició *princeps* assegura que el *Tirant* «fon traduït [...] per [...] Joanot Martorell, lo qual, per mort sua, no en pogué acabar de traduir sinó les tres parts. La quarta part, que és la fi del llibre, és estada traduïda [...] per [...] Martí Joan de Galba» (p. 1189). Si en fem cas — deixant a banda la fallàcia de la traducció, que no és més que un tòpic artífici literari —, podríem explicar-nos el desenllaç com a resultat de la intervenció del segon autor, que no hauria sabut o volgut respectar el primitiu sentit cercat per Martorell. Allò ben cert, però, és que, fins avui, l'única dada positiva de la participació de Galba que en disposem és la subministrada per aquest colofó i cal relativitzar-ne la vàlua, atès que es tracta d'un text afegit pels impressors⁴, vuit mesos després de la mort de Galba (Riquer 1990b, 292), a favor del qual Martorell havia empenyorat l'obra (Villalmanzo 1991). A més a més, el colofó atribueix al segon autor una enigmàtica «quarta part», però ni l'edició *princeps* ni la barcelonina de 1497 no presenten una divisió en parts, cosa que només fa la publicada a Valladolid el 1511 (Martorell 1974) i, en aquest cas, en són cinc, de parts, i no quatre⁵.

Tanmateix, a partir d'aquest problemàtic colofó, la crítica, guiada per l'interés d'escatir els límits de la intervenció respectiva dels dos autors, ha ofert les més variades propostes de fragmentació de la novel·la. Aquestes, *grosso modo*, s'han dut a terme des de dues estratègies metodològiques: l'anàlisi del grau de convergència o divergència de les solucions lingüístico-estilístiques adoptades en les diferents zones de l'obra, per una banda, i, per l'altra, l'anàlisi

del grau de coherència temàtico-argumental, ideològico-conceptual, estructural o de configuració dels personatges que s'hi dona⁶. Les conclusions obtingudes són força disperses. Així doncs, enfront dels que propugnen l'existència d'un sol autor, es troben els defensors de la doble autoria, que, al seu torn, no acaben de posar-se d'acord a l'hora d'establir la frontera exacta que separa el treball de Martorell del de Galba. Els uns i els altres, tanmateix, coincideixen a constatar-hi un inequívoc dualisme, ubicu i multiforme, que, al capdavant, constitueix el punt de partida obligat de totes les teories. No obstant això, haurem de tenir en compte que una recent troballa documental ha permès a Jesús Villalmanzo i Jaime J. Chiner (1991) sostenir una sèrie d'arguments a favor de l'autoria única de Martorell, coincidint així amb la darrera tesi de Riquer, per a qui «no existeix cap argument positiu i ferm que impedeixi admetre que Joanot Martorell és l'autor únic i exclusiu de tot el *Tirant lo Blanc*» (Riquer 1990b, 285-297; la cita en 293).

Potser això aconsella d'apuntar cap a altres direccions a l'hora de trobar una solució satisfactòria al problema de la incoherència aparent del desenllaç de la novel·la. En aquesta línia cal advertir, abans de res, que la grotesca apoteosi final d'un imperi grec alliberat del perill turc i governat per la poc edificant parella de l'Emperadriu i Hipòlit, si bé no encaixa en una de les tonalitats que impregnen el llibre, aquella de caràcter seriós i solemne relacionada amb els elevats propòsits cavallerescs, sí que ho fa en una altra de més relaxada, càustica i festiva, que, de fet, funciona com a permanent contrapunt distensionador de la primera. Així doncs, la mort de Tirant a causa d'un vulgar «mal de costat», i no com els herois cavallerescs tradicionals (Riquer 1990a, 28), no resulta tan il·lògica en un personatge que s'ha passat bona part de l'obra protagonitzant els més absurds i risibles desmaís i caigudes (c. 161, p. 550; c. 163, p. 565; c. 203, p. 705; c. 210, p. 818; c. 301, p. 847; c. 399, p. 1024). Un personatge, al cap i a la fi, que, de forma reiterada, ha estat sotmès a un gens fortuït procés d'humanitzadora desmitificació (veg., v.g., c. 100, pp. 308-309; c. 110, p. 346; c. 111, pp. 356-357; c. 189, pp. 619-620; c. 233, p. 702...), que arriba a assolir fites esperpèntiques en aquell passatge, farcit de connotacions sacrílegues o irreverents, on Tirant gosa presentar-se en públic calçant la sabata amb què havia tocat «lo lloc vedat» de Carmesina, ricament brodada de pedreria, a més de cobert per un elm ornat amb una rèplica del Sant Graal que remata la pinta de Carmesina (c. 189, p. 621).

Ens trobem, doncs, davant d'uns plantejament narratiu que apunten cap a una nova estètica i, alhora, cap a una nova forma de percebre i viure la realitat. Ben cert que Martorell era un cavaller — no un burgès — i que, com a tal, va voler bastir un producte literari el punt d'origen del qual no era altre sinó el de les referències estètiques i conceptuals de l'univers que li era propi. Tanmateix, l'autor devia ser conscient de les limitacions d'un sistema que ja donava símptomes de descomposició. Fins i tot hi cap que Martorell percebés tot això amb una certa nostàlgia, amb un cert desencís⁷, només superable mitjançant el distanciament irònic — quan no la humorada cruel — de qui se sap impotent per a restablir l'ordre desitjat que se li esmuny inexorablement de les mans. En aquesta direcció apunten les paraules d'Hipòlit, el gran triomfador de la història, quan li recorda a Carmesina que els hàbits conductuals del passat ja no tenen valor i, a més a més, resulten ridículs: «¿pensa vostra altesa que siam en lo temps antic, que usaven les gents llei de gràcia? [...] No, senyora, no, que aqueix temps ja és passat» (c. 251, p. 738).

Des d'aquesta òptica, el desenllaç del *Tirant* no és més que la culminació d'un procés d'esquarterament dels referents que havien bastit el món cavalleresc i la seua literatura. Ben cert que, l'inici de l'obra, l'autor havia anunciat uns objectius ortodoxos, però el desenvolupament argumental i, especialment, la fi del llibre, qüestionen en bona mesura aquella declaració d'intencions. Sense perjudici d'una eventual intervenció de Galba o d'un hipotètic canvi de plantejaments del mateix Martorell al llarg de la redacció de la novel·la, susceptibles d'explicar de forma còmoda el sorprenent final — hipòtesi poc probable —, allò meridianament clar és que una consideració sincrònica del text, tal i com el coneixem des de l'edició de 1490,

ens ofereix un bigarrat i esplèndid tapís de perspectives diverses i, fins i tot, contradictòries, que impliquen un trencament amb el monolitisme acostumat dels models cavallerescs més canònics. Al *Tirant*, els més genuïns elements caracteritzadors del gènere cavalleresc — ja sia en la modalitat de «llibre de cavalleries», ja en la de «biografia cavalleresca» (Riquer 1990b, 58-71) —, són sotmesos a una reiterada i intencional operació de *contrafacta* que ens condueix, necessàriament, a la ironia i a la paròdia i, amb aquestes, a la destrucció d'un univers que, històricament i literària, tocava a la seua fi. I tot això no deu interpretar-se com a producte de l'adopció d'una òptica «burgesa» per part de l'autor, sinó, ben al contrari, com a fruit d'una visió distanciada, escèptica i, àdhuc, patètica, d'un representant de l'estament cavalleresc en decliu, el certificat de defunció del qual rubrica, simbòlicament, la mort de *Tirant*. No en va ja ho anticipa Hipòlit — encarnació dels valors alternatius ascendents — quan, referint-se al protagonista, sentència: «Si aquest cavaller mor, tota la cavalleria del món serà morta» (c. 291, p. 823).

Notes

¹ Les numeracions de les pàgines — i, quan pertoca, les dels capítols — remetent sempre a MARTORELL 1979.

² A. Hauf (1990a) la justifica com un element corrector de l'excesiu triomfalisme de les pàgines anteriors, per tal de preservar la versemblança dominant a l'obra. Crec, però, que, de ser així, el remei resulta més hiperbòlic que el defecte que es pretenia corregir.

³ La legitimitat successòria li ve no sols de ser la vídua de l'Emperador, sinó també d'haver estat nomenada hereva universal de Carnesina per disposició testamentària d'aquesta (c. 477, p. 1164).

⁴ I no per Galba, com afirma A. Ferrando (1989, 24). Per a una explicació plausible del colofó, veg. Riquer 1990b, 293.

⁵ També ací és inexacte Ferrando (1989, 24) quan afirma que el text de Valladolid consta de quatre parts, la darrera de les quals comprendria els caps. 299-487, atés que, en realitat, l'edició castellana consta d'una quarta part integrada pels caps. 299-400, i d'una cinquena, que abraça des del 401 fins al 487.

⁶ Per a un resum d'aquestes teories, veg. Riquer 1990b, 285-297, al qual cal afegir, encara, RUBIERA 1990a, 1990b i en premsa.

⁷ No oblidem que l'autor fou un cavaller absolutament arruïnat, com ho demostren les diverses reclamacions judicials de devolució de préstecs de què va ser objecte — fins i tot *post mortem* — (Riquer 1990b, 88-89 i, especialment, VILLALMANZO 1991). Tanmateix sembla que mai no va voler acceptar aquesta realitat, la qual va desafiar amb uns comportaments vitals propis del més pregon esplendor cavalleresc — viatges costosos, lletres de batalla... —, i que acabaren per menar-lo a empenyorar el *Tirant* com a última garantia de supervivència.

Referències Bibliogràfiques

- ALONSO, D., 1951: «*Tirant lo Blanc*, novela moderna», *Revista Valenciana de Filologia*, I, pp. 179-215.
- BELTRAN LLAVADOR, R., 1983: «*Tirant lo Blanc*: evolució i revolta de la novel·la de cavalleries», València.
- CÁTEDRA, P., 1988: «Sobre la obra catalana de Enrique de Villena», *Homenaje a Eugenio Asensio*, Madrid, pp. 127-140.
- CERVANTES, M. de, 1977: *Don Quijote de la Mancha*, 2 vols., ed. de J. J. Allen, Madrid.
- FERRANDO, A., 1989: «Entorn de la llengua del *Tirant lo Blanc*», *Saó* (febrer), pp. 24-26.
- HAUF, A., 1990a: «La cruzada literaria o cómo redimir con la imaginación», suplement *Cultura de La Vanguardia* (martes 20 de noviembre), pp. 3-4.

- , 1990b: «Introducció» a J. Martorell-M. J. de Galba, *Tirant lo Blanc*, 2 vols., València, vol. I, pp. IX-XXXIV.
- LLULL, R., 1988: *Llibre de l'orde de cavalleria*, ed. d'A. Soler i Llopart, Barcelona.
- MARTORELL, J.-M. J. DE GALBA, 1974: *Tirante el Blanco*, 5 vols., ed. de M. de Riquer, Madrid.
- , 1979: *Tirant lo Blanc*, ed. de M. de Riquer, Barcelona.
- RIQUER, M. de, 1990a: «Al mig mil·lenari de *Tirant lo Blanc*», *Cultura* (abril), pp. 28-30.
- , 1990b: *Aproximació al «Tirant lo Blanc»*, Barcelona.
- RUBIERA I MATA, Ma. J., 1990a: «El *Tirant* i la literatura àrab», *Serra d'Or*, 371 (novembre), pp. 57-58.
- , 1990b: «*Tirant lo Blanc* i els moros», *L'Aiguadolç*, 12-13 (tardor), pp. 33-40.
- , en premsa: «El *Tirant* i l'Islam», *Actes del Symposion «Tirant lo Blanc»* (Barcelona, desembre 1990).
- SOLER I LLOPART, A., 1989: «'Mas cavaller qui d'açò fa lo contratari'. Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria», *Estudios Lulianos*, 29, pp. 1-23 i 101-124.
- VARGAS LLOSA, M., 1969: *Lletra de batalla per Tirant lo Blanc*, Barcelona.
- VILLALMANZO CAMENO, J.-J. J. CHINER, 1991: «Joanot Martorell, Galba y el *Tirant* en un documento inédito de 1465», *Insula*, 530 (febrero), pp. 4-6.